

lan eredményei ellenére — sajnálatosan kerüli ezt a kérdést. Pedig éppen a jelen monográfia tanúsítja, hogy mennyire szükséges lenne újabb adatok fel-tárása és megvitatása a két fél között.

Nem lehetne teljes ismertetésünk, ha befejezésül nem utalnánk a kiad-vány tetszetős kivitelezésére. A kötetet számos illusztráció díszíti, egy részü-ket — benne egy sorozat viseletábrázolást — színesben láthatjuk. A korabeli építészet vagy városképek legjellemzőbb darabjait ugyanakkor olyan múlt század végi vagy századfordulós fényképfelvételek mutatják be, amelyek — bár természetesen több száz évvel fiatalabbak a tárgyalt kornál — patinájuk-kal mégis egy elmúlt s visszahozhatatlan állapot hangulatát idézik az olvasóban.

IFJ. BARTA JÁNOS

Erdély története III.*

1830-TÓL NAPJAINKIG

A harmadik kötet két fejezetét hárman írták. Miskolczy Ambrus a két nyitófejezetet [IX. *Erdély a reformkorban (1830—1848)*; X. *Erdély a forrada-lomban és a szabadságharcban (1848—1849)*]; Szász Zoltán szerkesztő a kötet törzsét [XI. *Az abszolutizmus kora Erdélyben (1849—1867)*; XII. *Gazdaság és társadalom a kapitalista átalakulás korában*; XIII. *Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmus korában (1867—1918)*; XIV. *Forradalmak és nemzeti moz-galmak a monarchia összeomlása után (1918—1919)*], Köpeczi Béla főszerkesz-tő pedig — mintegy pótolva egy hiányzó negyedik kötetet — az újabb kori fejlődést vizsgálta föl (XV. *Kitekintés: Erdély útja 1918 után*). A hozzánk leg-közelebb eső másfél évszázad története, az előző korszakokéhoz hasonlóan, túlnő a történeti Erdély lokális históriáján: az unió, a nemzetiségi kérdés ál-talánosabb összefüggései, a román törekvések hazai és külhoni kapcsolatai, mind-mind tágabb, a Kárpátok alkotta természetes történeti határokon is át-nyúló vizsgálatot igényeltek. A kapcsolattörténet nélkülözhetelenné teszi az Erdéllyel szomszédos, egykor szűkebb magyar honbeli megyékben és városok-ban végbemenő társadalmi-gazdasági, még inkább román nemzetiségi törek-vések számbavételét. Elvégre a „két testvérhazát” államjogi különállásuk ide-jén is szoros szálak fűzték egybe, ennek feloldása, a kétszeri unió után pedig jórészt azonos folyamatok zajlottak le, közös intézmények alakultak ki az egykor különálló területeken, Erdély társadalmi-gazdasági, nemzeti-nemzeti-ségi viszonyai így is tovább őriztek olyan helyi sajátosságokat, melyeket az archaikusabb viszonyokat bontogató kapitalizálódás sem tűntethetett el egy-könnyen. Mivel a határos északkelet-, kelet- és délkelet-magyarországi törvény-hatóságok Máramarostól Krassó-Szörényig Romániához kerültek, Erdéllyel való együtt tárgyalásuk természetes; inkább csak az zavaró, hogy *expressis verbis* nem szögeztetik le, s így az olvasó némi bizonytalanságban marad, hogy az „Erdélyre” vonatkozó statisztikai adatokat Romániának ezen nyugati peremvidékeire is kell-e érteni. A zárófejezet egésze azt sugallja, hogy igen.

A kötet érdemi része több mint hatszáz lap (1195—1829.); itt nyertek elhelyezést a mű egészére vonatkozó mutatók és jegyzékek is (1831—1945.). Az anyag bősége és a kérdések sokasága fölment a szokásos, az eredmények mégoly vázlatos bemutatásának kötelezettsége alól is. Noha mint alkot-

* Szerkesztette Szász Zoltán.

mány- és jogtörténész fájlahatom, hogy e munka is, miként a *Magyarország történetének* nagy vállalkozása, az állami és jogi intézményeket nem tárgyalja önállóan, hanem csupán a társadalom- és politikatörténet kereteiben, recenzensként nem kifogásolhatom, hiszen nem a kimaradt fejezet(ek) számonkérése a földatom.

Erdély históriája: az együttélő nemzetek (nemzetiségek) története ebben a másfél évszázadban is. A reformkorban változatlan a rendi nemzetek, a *natio*ók rendszere; ezek a magyarok, a székelyek és a szászok; valójában nemességük, valamint polgárságuk élvezett több-kevesebb helyhatósági önkormányzatot, választott követeik s regalistáik pedig hivatalosak voltak az erdélyi országgyűlésekre. Hogy a románság, Erdély legnagyobb nemzetisége nem alkotott önálló *natiót*, annak megvoltak a történeti okai és magyarázatai, leginkább az, hogy nemessége a vármegyék *natio hungaricá*jához tartozott; akkor is, ha — miként a jelentősebb földbirtokosok jó része — nyelvén-kultúrájában elmagyarosodott, akkor is, ha nyelvileg-etnikailag származását megőrzött szegény parasztnemes volt. Miskolczi említi, nemcsak ők, hanem — legalábbis a maradék partiumbeli Kraszna vármegyében és Kóvár vidékén — a nem nemes román értelmiségiek: ügyvédek, papok a magyar köznemesekkel és honoráciorokkal együtt küzdöttek a liberálisok oldalán (1342).

Az erdélyi román nemzetiségi mozgalom fő politikai törekvése az 1790—91-i országgyűlés által elutasított *Supplex Libellus Valachorum* óta a románságnak *negyedik nemzetként* való elismertetése volt. Kifejezésre jutott ez például Moga ortodox román püspöknek a kancellária által elutasított 1834-i kérvényében is. „A negyedik nemzet követelése sem tartható — írja Miskolczi Ambrus — egyértelműen feudális jellegűnek, hanem a román nemzeti lét olyan lehetséges módozata utáni igénynek, mely a másik fél létét is elismeri, egyben pedig mérsékli a hegemonia vágyát” (1321.). Bizonyoságként idézi Nicolae Maniu nagyszabeni főesperes 1842. június 3-i levelét George Barițhoz, ő ugyanis a dákoromán történeti eredetelmélet szellemében éppenséggel egész Erdélyt igényelte a románoknak, aminél kétségtelenül kevesebb a negyedik nemzetként való elismerés. Magam Trócsányi Zsolttal értek egyet, aki ezt nem polgári törekvésnek, hanem a még feudális rendi *natio*ók körébe való betagolódási törekvésnek tekinti (2:1117.). Ez akkor is így van, ha megfogalmazóit s majdani továbbvivőit polgári indítékok (is) vezérelhették.

A negyedik nemzetként való elismertetés feudális viszonyok közepette csakis a nemesi rendeket érinthette volna, akik — miként 1791 óta a magyar és a székely nemesség vallotta — a törvényhatóságokban — jobbra a „magyar” és partiumi vármegyékben, vidékeken — velük azonos jogokat élveztek. Egyre növekvő számban éltek ugyan Szászföldön is románok, ők azonban jobbágyi jogállásuk lévén, rendi kiváltságokra nem számíthattak. Még ahhoz is „naturalizálódniuk” — elszászosodniuk — kellett volna, hogy a szász városok köré szerveződött székek önkormányzatában részt vehessenek. S a *Diploma Andreanum* (1224) óta gyarapodó kiváltságain féltékeny éberséggel őrködő „szász nemzetől” mi sem állt távolabb, mint kiváltságait a más etnikumú, vallású és kultúrájú, a Szászföldön egyébként abszolút többségben élő román jobbágyparaszsággal megosztani. A szász nemzeti (kulturális) mozgalom jeles alakja, Stephan Ludwig Roth ezért is ajánlotta a negyedik nemzet bevételeit — terület nélkül. Ez persze a képtelenséggel volt határos, hiszen a rendi nemzetek képviselőinek — követeinek és regalistáinak — az erdélyi egykamarás országgyűlésben való elkülönülése csupán következménye volt

helyhatóságaik — megyéik, székeik, vidékeik, városaik — összetartozásának és különállásának, márpedig ezek *terület nélkül* nem létezhetek.

A többségi nemzetiséget így csakis nyelve, kultúrája, vallása és egyháza tarthatta össze; ám ez utóbbi már az előző korszakban kettévált; a görögkeleti (ortodox) és görög katolikus egyházak törekvései nemegyszer keresztezték is egymást. Az erdélyi román nemzeti mozgalom a reformkorban *értelmiségi elképzeléseket* juttatott kifejezésre; az egyháziak mellett az igen vékony világi értelmiség csak lassan jutott szóhoz; nagyobb számban csupán 1848—49-ben, amikor a román parasztság közt a fiatal ügyvédek szították a társadalmi és nemzeti forradalmi, majd ellenforradalmi törekvéseket. Saját birtokos nemességükre aligha számíthattak; a nép által „királynak” tartott Nopcsa László Hunyad vármegyei volt konzervatív főispánnak 1848 májusában a balázsfalvi gyűlésen Vasile Nopceaként való megjelenése ritka kivételnek számított (1354., 1368.). Az abszolutizmus, majd a Schmerling-provizórium korában, amikor — minden becsapottatásuk ellenére is — megnyíltak előttük a hivatalvállalás lehetőségei, az erre alkalmasak csekély száma miatt — Bariț 600-zal számolt (1011.) — nem foglalhattak elegendő teret maguknak. „A román társadalom [...] — írja Szász Zoltán a szebeni Landtag (1863) kapcsán — csupán olyan papi vagy hivatalnok-értelmiségi gárdát tudott kitermelni, amelyik nem jelentett ütőképes politikai erőt, szükségképpen az állami bürokrácia tartalékhadának szerepére volt kárhozható” (1500.). A városlakó polgárság csak a századvégre erősödött meg, a Román Nemzeti Párt alapjában véve mindvégig olyan (egyházi és világi) értelmiségi szervezet volt Erdélyben, amelynek bázisa a *parasztság* maradt. Az a parasztság, amelynek birtokos rétegei nem csupán a jobbágyfelszabadítás nyertesei voltak, hanem a dualizmus korában egyre többet szereztek meg a süllyedő magyar középbirtokos nemesek, a dzsentrik birtokaiból. Noha voltak román polgári földbirtokosok is, az „erős középbirtokosság” igénye csak jelszó maradhatott.

A mindvégig egyházi értelmiségének szárnyai alatt maradt román parasztság, egyáltalán: a románság számára is döntő jelentősége volt vallásának, kultúrájának, különösen pedig *nyelvének* a védelme. A nyelvkérdés a reformkorban vált égetővé, amikor a két magyar etnikumú „nemzet” — a pozsonyi diéta példáját is követve — a *magyar államnyelv* bevezetésére törekedett. Amíg ez pusztán a dikasztériális, az országgyűlési és a helyhatósági írásbeliségnek a latinról való magyarítását jelentette, mivel a tárgyalások addig is magyarul (és németül) folytak, ez nem jelentett különösebb veszélyt a románság számára, amikor viszont már az (egyházi) anyakönyvezés, sőt az oktatás területére is átcsapott, jogos aggodalmakba ütközött. A 30-as években a magyarbarátoknak számító Leményi püspök még magyarul búcsúztatta hivatali elődjét; Balázsfalván, a diákok körében is divott a magyar nyelv. 1841-ben viszont a magyar liberális nyelvi törvényjavaslat itt is, másutt is ellentmondásokat váltott ki, ám még mindig volt olyan román értelmiségi: Alexandru Bohașel ügyvéd, aki a kolozsvári *Erdélyi Híradó* hasábjain „több nemzetbeli társainak nevében” a brassói *Gazeta de Transsilvania* ellenében e törvényjavaslat mellett szólalt föl, arra irányítva „a figyelmet, hogy a magyar nyelvtörvényjavaslat a községi román nyelvhasználatot nem érinti, és »mivel Erdély magyar haza«, ezért »nemzetem fiai műveljék nyelvüket mint oláhok, és tanulják a magyart mint a hon polgárai.«” Tiszta, liberális nézet volt ez, melyben a magyarság jobbjai, így Bölöni Farkas Sándor is, osztoztak. A magyar vezető réteg mégis többre: magyarosításra, *nyelvi asszimilációra* törekedett, ebben látván nem-

csak a herderi jóslat beteljesülése elkerülhetőségének lehetőségét, hanem a polgári reformok zálogát is. E hibás föltevésekre épülő asszimilációs törekvés a dualizmus derekától állami-törvényhozási politika rangjára „emelkedvén”, eszközét továbbra is a magyar nyelv terjesztésében, leginkább az elemi és középiskolai tanításában vélték megtalálni, törvényileg is ettől téve függővé a nemzetiségi — így a román — egyházi és községi iskolák államsegélyezését. E kétségtelen sértő föltétel utólagos helytelenítésével együtt hangsúlyozni kell, hogy természetesen nem a kizárólagosan magyar nyelvű iskolai oktatás általánosabbá tételéről volt szó.

A *Lex Apponyi*ban (1907), majd az első világháború alatti „kulturzónában” tetőfokára hágott magyarosítási törekvések gyakorlati eredményre nem vezettek. Rendkívül fontosnak tartom Szász Zoltánnak a népszámlálási adatokból leszűrt azon megállapítását, hogy „*érdemi asszimiláció a szászok és románok körében nem volt*” (1574.). Sem a nyelvhatárokon kívül eső kisebb „lemorzsolódás”, sem a városokban végbement magyarosodás ténye nem változtat ezen. Annál is inkább, mert a különben is vallási elkülönültségben lévő románság túlnyomó többsége elsősorban az iparosodás által érintetlen, a magyar iskolahálózatától is távolabb álló falvakban élt. A történeti Magyarországon 1850 és 1910 között mintegy 100 000-re becsülhető a magyar asszimilációból eredő román veszteség (1576.). Nyilvánvalóan ennek jelentős része is a polgárosodás hozta természetes folyamat eredménye. A Rákosi Jenő-s magyarosításnak itt nagyobb volt a füstje, mint a lángja. Fenyegető jellege viszont kétségtelen volt.

Az utak politikailag-közjogilag igazán 1848—49-ben váltak szét. Mindkét testvérhon magyar liberális vezető rétegei számára az országegyesítés, az *unió* a társadalmi és a nemzeti fölemelkedés alapföltétele volt, s ezt az udvar ellenállása dacára sikerült mind Pozsonyban, mind Kolozsvárt törvénybe iktatni. Az utolsó erdélyi rendi országgyűlésen még a szász követek sem szóltak ellene. A szászok megosztottságát mutatja, hogy március végén, miközben a polgári liberalizmus mellett kiálló, egyre inkább fejlődő Brassó városházának tornyán magyar zászló lengett, Nagyszeben sietett hűségnyilatkozatot küldeni Bécsbe. E két város — a nyitott: iparos, kereskedő, könyv- és lapkiadó Brassó, a zárt: adminisztratív és katonai központot képező Nagyszeben — jelképszerű szembenállása a későbbiekben is megmaradt.

A román vezető réteg többsége helytelenítve a nélkülük, a „negyedik nemzet” nélkül kimondott uniót, nem csupán politikailag állt szembe vele, hanem az osztrák katonai hatóságok segítségével polgárháborút robbantott ki. E könyv legszomorúbb lapjait teszik a kölcsönösen kegyetlen ellenségeskedés mértéktartó leírásai. A rendiség fölszámolásával anakronisztikussá váló „negyedik rendiség” egyre inkább pusztán *autonóm törekvésekbe* ment át, egyszerismind — felelőtlen osztrák ösztökélésre — ekkor vetődött föl először valamennyi „román” tartománynak — Erdélyt is beleértve — az Osztrák Császárságon belüli egyesítése. A századforduló után Ferenc Ferdinánd „Műhelye” dolgozott hasonló plánumon.

Figyelmet érdemel, hogy 1848-tól az erdélyi román vezetők egyre inkább a Monarchián kívülre, a két függő román fejedelemségre, majd pedig az egységes Romániára tekintettek mint az egyesülés-egyesítés lehetséges „partnerére”; a dualizmus korában pedig oly szoros kapcsolatot építettek ki a bukaresti pártokkal, hogy ügyük már-már az ottani belpolitika egyik tényezőjévé vált.

Kevésbé értékelték azt a lehetőséget, amely az Erdélyt szegélyező magyar

törvényhatóságokbeli románokkal való egymásra találásban rejlett. Hosszú ideig külön utakon is jártak, mígnem Nagyvárad a román kultúrának (is), Arad pedig a századelőn már korántsem egységes Román Nemzeti Pártnak egyik gócpontjává vált. A hagyományos, vármegyei eredőjű magyar politikai életben nevelkedett itteni román képviselők az 1848—49-i, majd az 1861-i és 1865—68-i pesti országgyűlésen jelentős, nemzetiségük ügyét szem előtt tartó, haladó szerepet játszottak. A későbbi passzivitás ideje alatt is föl-fölléptek.

Erdély, benne a románok és a szászok jogállásainak ügye 1848—49-ben egy nagyobb kérdéskörbe: a hazai nemzetiségek helyzetének rendezésébe tor-kollott. Ennek első rögzítése az 1849. júliusi szegedi nemzetiségi alaptörvény (országos határozat) volt. A dualizmus nemzetiségi törvénye 1868-ban jött létre. Ha szabad ennyire általánosítani, a mindkét korszakra alapjában véve jellemző honi törekvéseket, melyeken csak az emigráns elképzelések mutat-nak túl, 1. a magyar liberálisok a honpolgári jogegyenlőség alapján a nem magyar ajkúaknak *nyelvi-kulturális-vallási jogokat* kívántak nyújtani megha-tározott, lényegileg korábban is főnnálló egyházi intézmények fönntartásával, megerősítésével; 2. a „nemzetiségiek” viszont ezekkel együtt közösségi politikai (közjogi és közigazgatási) intézményeket igényelve végső soron *területi auto-nómiára* törekedtek. A közeledési pontokat az autonóm községi és törvényha-tósági (megyei, széki, városi stb.) közigazgatás (és 1869—72-ig igazságszolgálatás is) jelentette. Amint az 1849-i és 1868-i törvények mutatják, e területen a magyar liberálisok — közöttük Szemere, Kossuth, majd Deák, Eötvös — a nem magyar *nyelvhasználatban* igen messze elmentek: a nemzetiségiek pedig egyelőre megnyugodtak volna a nemzetiségi nyelvhatároknak megfelelően ki-kerekített törvényhatóságok és országgyűlési választókerületek megszervezé-sében, melyekben saját helyhatósági életüket élhetik, s melyekből saját képviseelőiket küldhetik az országházba. Hogy az erdélyi román törekvések is be-illeszthetők lettek volna e keretbe, mutatja, hogy a tisztán román lakosságú megyékben, különösen a kiegyezést követő első időkben, bizottsági tagjaiknak és tisztviselőiknek fontos szerepük volt (1634—1637.). Ha 1849-i nemzetiségi törvényünk a maga nemében első volt Európában, akkor a részletrendelkezé-seiben tőle semmiben el nem maradó 1868-i törvényünk: még mindig a máso-dik. Liberalizmusát a magyar tudományosság rég hangoztatja. Ezt teszi Szász Zoltán is (1628—1630.). Közöttük mégis elvi különbség feszül, míg ugyanis az első a hazánkban élő nemzetiségiek szabad kifejlődéséből indult ki, addig a második a *magyar politikai nemzet* értelmezésre szoruló fogalmára épült. A jelenlegi ismereteink hiányosak tényleges érvényesüléséről, amit az *Erdély története* is tükröz, annyi azonban bizonyos, hogy egy évtized sem telt bele, s a magyar törvényhozás nyirbálgatni kezdte rendelkezéseit. Az 1876—77. évi megyerendezés, amely a székely és szász székek megszüntetésével új alapokat teremtett, éppenséggel nem azt célozta, hogy nemzetiségileg egynemű új köz-igazgatási egységek jöjjenek létre.

Szász Zoltán különös súlyt helyez az *unió* helyreállítására, ezt ugyanis a magyar fél — egyébként, mint az 1848-i törvények egyik legfontosabbikának fölélesztését — a Béccsel kötött kiegyezés *sine qua non*-jának tekintette (1504)). Az erdélyi román vezetők viszont ezúttal is a teljes tagadás s az abból folyó kivárás taktikájához folyamodtak, holott Deákék — támogatásuk fejében — hajlandónak mutatkoztak Erdély számára akár tartománygyűléssel is egybe-kapcsolt autonómiát fenntartani (1625.). A román vezetők későn ébredtek. Hiába írta Kemény Zsigmond, hogy az unió nem jelent szükségképpen unifi-kálást (1504.), Erdély szervezetenleg teljesen betagolódott Magyarországba; egyedül jogrendszere mutatott mindvégig sajátosságokat, különösen az Osztrák

Polgári Törvénykönyv hatályban tartásával, területére ugyanis továbbra sem vonatkozott az 1861-i Országbírói Értekezlet másutt szokásjogilag érvényesülő Ideiglenes Törvénykezési Szabályai.

A kiépülő egységes polgári államban elvileg meghatározó szerepe lett a Pesten székelő országgyűlésnek, s a vele összefüggő intézményeknek: a választójognak és a választási rendszernek, melyekkel a szerzők részletesen — ha nem is kimerítően — foglalkoznak. Ismeretes, hogy az erdélyi 1848: II. tc. a pozsonyi 1848: V. tc.-hez képest szűkkeblűbben bánt a választókkal; megyékbeli falvakban — a *fejpénzt* nem számítva — 8 forint adófizetést követelt; ugyanakkor régi jogon maga is meghagyta a nemesek, köztük a román kismemesek választójogát. A provizórium az 1863-i, a magyarság által derekasan bojkottált szebeni Landtagot előkészítendő a románoknak úgy kedvezett, hogy a személyi jogállástól függő *fejadót* is beszámítani rendelte a paraszti censusba, s ugyanezt követelte meg a régi jogú parasztnemesektől is. 1865-ben a kolozsvári unió országgyűlés, melyről meg a románok maradtak távol, ismét az 1848-i alapon jött létre, s ez a választójog meg is maradt az 1874. évi választójogi novelláig, amely egyébként a területenként változó földadó-minimumot bevezetve Erdélynek, benne a román többségű megyei kerületeknek is kedvezett. E hatását azonban a kiváró, 1905-ig passzivitásban lévő erdélyi román vezető réteg nem élvezhette. Szász Zoltán nagy történelmi tévedésüknek tartja visszavonulásukat, miáltal a kormánypártnak szolgáltatták ki potenciális választóikat. Általános választójogra való pusztai igényük inkább a propaganda céljait szolgálta, politikai harc nélkül ugyanis sehol sem történt ilyen jogkiterjesztés. Annyi bizonyos, hogy „a nemzetiségi veszély” a századfordulótól a magyar pártoknak, nem mindig csak a szabadelvű, majd a munkapártnak, az általános választójog ellen leggyakrabban fölhozott érve lett.

Erdély, melynek sorsa kritikus és nyugalmas időszakokban egyaránt a legszorosabban kapcsolódott a nemzetközi helyzethez, a szomszédos területekkel együtt 1918—1919 fordulójától ténylegesen, nemzetközi jogilag Trianontól (1920) Románia része lett. Köpeczi Béla az események és adatok száraz, mégis sokat mondó nyelvén mondja el az azóta történeteket: bennük a kisebbségi magyarságnak a királyi Romániában elszenvedett sérelmeit, a kettéosztott terület népeinek háborús megpróbáltatásait, az ottani „fényes szellők” időszakát, s mindazt, ami azóta történt; a kétségtelen társadalmi-gazdasági vívmányok és eredmények mellett számos olyan tény is, amely ma kedvezőtlenül hat a magyar nemzetiség életére; például anyanyelvének az oktatásból és a hivatalos használatból való fokozatos kiszorítását, korábban önálló intézményeinek megszűntét eredményezve. Különös figyelmet érdemel, hogy „a magyar tanulók 70%-a nem tanul tovább az általános iskola elvégzése után, ami azt eredményezi, hogy széles alacsonyabb műveltségű és képzettségű réteg konzerválódik, amely nem tud részt venni a magasabb követelményeket állító technikai-ipari munkában” (1774.).

Az *Erdély története*, amely már eddig is kedvező visszhangot váltott ki, alapvető, nemzeti történelmi tudatunkra várhatóan nagy hatást gyakorló kézikönyv. A tárgyyszerű, történelmi materialista történetírás jó példája. Hogy hatása ne maradjon csupán országhatárainkon belül, kívánatos lenne az erdélyi társnépek nyelvére, valamint a világnyelvekre lefordíttatva külföldi szakemberek és érdeklődő olvasók rendelkezésére bocsátani. Természetesen jó lenne, ha a határon túli magyarok, köztük a legérdekeltebbek: a romániaiak is forgathatnák.

RUSZOLY JÓZSEF